

**POCZĄTKI BISKUPSTWA W PACHORAS. KATEDRA AETIOSA
(PL. 13-17)**

Biskupstwo w Pachoras jest jedynym biskupstwem na terenie Nubii, które posiada zachowaną listę osób zarządzających prowincją kościelną. Lista została zapisana w absydzie baptysterium katedry faraskiej i wymienia wszystkich biskupów od pierwszego Aetiosa aż do Iesu II, który zmarł około 1175 roku zgodnie z ustaleniami S. Jakobielskiego (JAKOBIELSKI 1972: 160-168). Lista pomija jedynie biskupa Marianosa (1005-1036), który zmarł w Qasr Ibrim (PLUMLEY 1971; KUBIŃSKA 1974: 38-40) oraz ostatnich włodarzy Katedry faraskiej z końca XII, z XIII i pierwszej połowy XIV wieku (GODLEWSKI 1995). Lista biskupów jedynie w pośredni sposób pozwala nam przybliżyć datę założenia biskupstwa. Ustala ją S. Jakobielski (JAKOBIELSKI 1972: 26-30) na koniec lat dwudziestych VII wieku w oparciu o listę biskupów z baptysterium oraz stele fundacyjne Katedry Paulosa, które datują episkopat Paulosa wymienionego na liście jako piątego z kolei biskupa Pachoras pełniącego swoje funkcje w 707 roku, a zapewne również kilka lat już wcześniej.

Pierwszym biskupem Pachoras został mianowany Aetios, który jest nam znany jedynie z listy biskupów z Katedry. Nawet początek imienia biskupa jest rekonstruowany przez S. Jakobielskiego. Pierwsi biskupi Pachoras są źle udokumentowani, dopiero więcej wiemy o czwartym z nich – Pilatosie, który znany jest nam obok listy biskupów również z dwu monogramów zachowanych na elementach architektonicznych (JAKOBIELSKI 1972: 30-31). Oba obiekty z monogramami biskupa Pilatosa wydają się świadczyć o aktywności budowlanej tego biskupa Pachoras. Warto to podkreślić gdy będziemy zastanawiać się nad datą budowy pierwszej Katedry w Faras.

Biskup Aetios jest uważany za fundatora katedry faraskiej. Samo imię biskupa, nieznane z Nubii i niepopularne w Egipcie, wzbudziło zainteresowanie S. Jakobielskiego. Autor sugeruje raczej bizantyjskie pochodzenie pierwszego biskupa Pachoras (JAKOBIELSKI 1972: 28). Warto więc zastanowić się nieco nad okolicznościami historycznymi w których biskupstwo Pachoras powstało. Lata dwudzieste VII wieku to okres niezwykle ważny i jednocześnie trudny dla Nubii chrześcijańskiej. Gwałtowna ekspansja Sasanidów, którzy w 618 roku zajęli Egipt (ALTHEIM-STIEHL 1992; MACCOULL 1992) i najprawdopodobniej również odwiedzili Nobadię (GODLEWSKI 1998), miała wielki wpływ zarówno

na kondycję kościoła Aleksandryjskiego jak również przyspieszyła rozwój sytuacji politycznej w Nubii. Nobadia osłabiona pojawieniem się Sasanidów uległa łatwo Makurii, która w końcu lat dwudziestych VII wieku wykorzystując zaistniałą sytuację włączyła Nobadię do swego królestwa (GODLEWSKI 1998) i wprowadziła jednolitą organizację kościelną podległą metropolii Dongolańskiemu. To zapewne właśnie metropolita Dongoli powołał biskupstwo w Pachoras w końcu lat dwudziestych VII wieku. Kościół Aleksandryjski obezwładniony represjami Sasanidów nie był w stanie w tym czasie nawet zadbać o budowle sakralne w Egipcie, część jego biskupów nie przebywała w miejscach urzędowania obawiając się represji. Inicjatywa powołania nowego biskupstwa w Pachoras nie mogła więc wypłynąć z Aleksandrii. Nie wiemy nawet czy po wyjeździe biskupa Longinusa z Nobadii w 574 roku został powołany nowy biskup Nobadii. Nie posiadamy żadnej ewidencji a rywalizacja pomiędzy Makurią i Nobadią oraz polityka bizantyjska w stosunku do monofizytów mogła spowodować, że kościół Nobadii mógł nie mieć następcy biskupa Longinusa rezydującego na terenie Nobadii. Nie znamy też losów samego biskupa Longinusa, który w początkach lat osiemdziesiątych chrystianizował Alodię oraz organizował kościół w tym królestwie i zapewne również budował swój pierwszy kościół biskupi w stolicy Alodii – w Soba, być może Kościół A (WELSBY & DANIELS 1990). W tej sytuacji najprawdopodobniej biskup Aetios został mianowany przez metropolitę Dongoli pierwszym melkickim biskupem Pachoras.

Jeśli Sasanidzi rzeczywiście dotarli do Pachoras to zapewne podobnie również na terenie Nobadii, jak na terenie Palestyny i Egiptu zniszczyli wiele budowli sakralnych a także zapewne fortyfikacje w Pachoras, Ihmindi i innych miejscowościach (GODLEWSKI 1998). Jest więc wielce prawdopodobne, że biskup Aetios był zmuszony nie tylko względami wyznaniowymi zbudować w Pachoras nowy kościół, który służyłby jako Katedra. Musimy jednakże pamiętać, że ślady aktywności budowlanej: zwornik z monogramem, fragment bazy z inskrypcją wymieniającą biskupa, są związane z biskupem Pilatosem, czwartym biskupem Pachoras, poprzedzającym Paulosa znanego nam z inskrypcji fundacyjnych datowanych na 707 rok oraz z kilku innymi inskrypcjami o podobnym charakterze zachowanych na nadprożach (JAKOBIELSKI 1972: 29-51).

Katedra Aetiosa.

Katedra 1 (K. Michałowski);

Katedra 2 (P. M. Gartkiewicz)

Budowla była rozpoznana przez K. Michałowskiego (MICHAŁOWSKI 1967: 51) jako Pałac władców Grupy X oraz po jego przebudowie jako Katedra 1 (MICHAŁOWSKI 1967: 58, fig. 8c), a przez P. M. Gartkiewicza (GARTKIEWICZ 1986: fig. 25) jako Katedra 2 (Fig. 1). Była to duża bazylika z narteksem (25,0 x 14,80 m) zbudowana z bloków kamiennych, starannie obrobionych i spawanych. Absyda z łukiem tęczowym wspartym na kolumnach była otwarta ku nawie głównej. Pastoforia połączone przejściami z nawami bocznymi. Naos bazyliki był najprawdopodobniej rozdzielony dwoma rzędami kolumn, na trzy nawy z zachodnim obejściem jak w większości bazylik egipskich (GROSMANN 1991). Ale pięcionawowy naos bazyliki jest również tak samo prawdopodobny. Jedynie wejście od południa prowadzące do narteksu jest pewne i w całości zachowane z meroickim nadprożem. Wejście zachodnie, na osi budowli (MICHAŁOWSKI, 1967, 58) było z pewnością przebudowane w czasie rozbudowy Katedry przez Paulosa, a najprawdopodobniej dopiero wówczas zostało otwarte. Brak jest ewidencji istnienia wejścia zachodniego w Bazylice Aetiosa. Wejścia południowe i północne we wschodniej części naosu bazyliki, zaznaczone na planie publikowanym przez K. Michałowskiego są w rzeczywistości wewnętrznymi przejściami w Katedrze Paulosa pomiędzy naosem a baptysterium (południowe) i prothesis (północne). Nie było również zewnętrznego baptysterium przy południowej fasadzie bazyliki Aetiosa (MICHAŁOWSKI 1967, 60-61). Odkryty kamienny basen chrzcielny ze schodami od strony zachodniej jest wyposażeniem baptysterium Katedry Paulosa ulokowanym poniżej poziomu posadzki sali chrzcielnej (GODLEWSKI; 1979, 67). Sugerowane przez P. M. Gartkiewicza (GARTKIEWICZ 1986: 251-252, fig. 25) wejście północne, w zachodniej części fasady, na podstawie stwierdzonego na zdjęciach rozwarstwienia w murze, jest również mało prawdopodobne, nie ma analogii w architekturze sakralnej Nubii i nie wydaje się aby wynikało ono z potrzeb komunikacyjnych pomiędzy Bazyliką a Pałacem Południowym. Warto jedynie podkreślić, że w większości kościołów nubijskich w części zachodniej są lokowane dwa wejścia do kościołów, umieszczone zwykle symetrycznie przy salach narożnych w zachodniej części budowli, ale nie jest to stosowane w bazylikach z narteksem we wczesnym okresie. Jest więc bardzo prawdopodobne, że Bazylika Aetiosa była dostępna jedynie przez wejście południowe. Ewentualne wejście północne mogłoby znajdować się w centralnej części fasady bazyliki rozebranej w trakcie budowy Katedry Paulosa. Miałoby ono w tym miejscu uzasadnienie w układzie komunikacyjnym z budowlami mieszkalnymi ulokowanymi po północnej stronie kościoła, Pałacem Południowym i Północnym.

Narteks bazyliki był połączony z naosem zapewne jedynie centralnym przejściem, na osi budowli prowadzącym do nawy głównej. Sugerowane przez P. M. Gartkiewicza przejście południowe (GARTKIEWICZ 1986: fig.25) jest z pewnością przebudowywane w czasie rozbudowy Katedry za Paulosa i ma ono wówczas funkcjonalne uzasadnienie jako przejście do klatki schodowej i dalej na emporę kościoła.

Naos bazyliki, w dotychczasowych opracowaniach K. Michałowskiego, P. M. Gartkiewicza i W. Godlewskiego (GODLEWSKI 1992: 284, fig. 8), jest rozdzielony dwoma rzędami kolumn na trzy nawy, a dwie dodatkowe kolumny na zachodzie sugerują istnienie nawy zachodniej, rodzaj narteksu wewnętrznego. Rekonstrukcje podziału naosu nie mają oparcia w zachowanych relikwach architektonicznych, poza założeniem że stwierdzony w trakcie ostatniego sezonu badań fundament z łamanego kamienia, niewątpliwie wcześniejszy, był wykorzystywany jako ława fundamentowa kolumn. Trudno negować walor konstrukcyjny takiego założenia. Ale trzeba równocześnie podkreślić, że rekonstruowany w ten sposób podział naosu nie ma analogii w Nubii. W trakcie badań nie stwierdzono ław fundamentowych pod kolumny wykonane dla tej bazyliki. Fundamenty z kamienia łamanego są niewątpliwie wcześniejsze, mają lekko skośny przebieg w stosunku do osi bazyliki, i nie były respektowane również w pełni na dotychczasowych rekonstrukcjach podziału wnętrza naosu (MICHAŁOWSKI 1967: 58 – plan; GARTKIEWICZ 1986: fig. 25). Możliwymi wyznacznikami podziału naosu jest więc szerokość światła absydy i układ wejść do pastoforiów a te przemawiają raczej za pięcionawowym układem. Nawa główna jest zwykle zbliżona szerokością do światła absydy podczas gdy w bazylice faraskiej zgodnie ze wspomnianymi rekonstrukcjami nawa główna (6,0 m) jest dwukrotnie szersza od światła absydy (3,0 m). Analogiczne rozwiązania naosów wczesnych bazylik z Dongoli (EC.I) oraz z Qasr Ibrim mogą być tu pewną sugestią kierunku poszukiwań układu i wzajemnych proporcji pomiędzy nawami. W obu wypadkach nawa główna jest znacznie szersza od naw bocznych – w Dongoli (EC.I) dwukrotnie (Fig. 2), a w Qasr Ibrim nawet ponad dwa razy, ale zawsze jest ona równa szerokości światła absydy podobnie jak w wielu innych bazylikach trójnawowych (Fig. 3).

Wychodząc więc z podobnych założeń należałoby oczekiwać, że nawa główna w Bazylice Aetiosa miała szerokość 3,0 m lub najwyżej 3,80 gdy uwzględnimy szerokość absydy z ewentualnym łukiem tęczowym. Wówczas nawy boczne musiałyby być tej samej szerokości co nawa główna lub nawet szersze co jest całkowicie niemożliwe. Tak więc kierując się względami wzajemnych proporcji naw naosu musimy raczej przyjąć, że Bazylika Aetiosa miała korpus naosu pięcionawowy i że była oparta raczej na proporcjach dongolańskich kościołów co pozytywnie współbrzmi z sugestiami powołania biskupa Pachoras przez metropolitę dongolańskiego. Całość tych

rozważań nie może jednak przekroczyć bariery hipotezy ze względu na niedostateczność dobrze rozwarstwionej ewidencji architektonicznej z Faras (**Fig. 4**).

Nawa główna Bazyliki Aetiosa była zakończona na wschodzie stosunkowo wąską absydą przypominającą kształtem podkowę, zamkniętą z obu stron małymi salami pastoforiów dostępnymi z zewnętrznych naw bocznych. W czole absydy znajdował się najprawdopodobniej łuk tęczyowy wsparty na kolumnach umieszczony w specjalnych uskokach. Nie zachowały się one ponieważ rozszerzenie światła absydy w czasie przebudowy Katedry za Paulosa zlikwidowało je. Jedynie centralna część absydy zachowała się w stanie nienaruszonym podobnie jak kamienna posadzka w obrębie absydy która pozwala pewnie rekonstruować kształt jej wnętrza (**Fig. 5**). W centralnej części absydy, na gładkim postumentie o wysokości ok. 0,90 m ponad posadzką, wystającym z lica górnej części ściany na 0,10 m znajdował się pilaster z bazą o wysokości 0,60 m oraz lekko zaokrąglonym trzonem kolumny. Najprawdopodobniej w wewnętrznym licu całej absydy znajdowało się pięć takich pilastrów (**GARTKIEWICZ 1986: fig. 28**) (**Fig. 6**). Podtrzymywały one fryz znajdujący się na wysokości tuż poniżej zawieszenia konchy przesklepiającej absydę, z którego zachowało się kilka bloków (**MICHAŁOWSKI, 1967: 61-62; IWASZKIEWICZ 1974; GARTKIEWICZ 1986: fig. 22; GODLEWSKI 1990**). Zgodnie z rekonstrukcją W. Godlewskiego (**Fig. 7**) fryz składał się z 24 przedstawień orłów z podniesionymi skrzydłami i krzyżem na głowie stojących przed rzymskim ołtarzem pomiędzy dwoma kolumnami. Centralna figuralna część fryzu była zamknięta od góry i od dołu wąskimi pasami dekorowanymi winną wicią. Cała dekoracja fryzu była zwrócona z obrzeży ku centralnej części absydy, w której na konsze znajdowało się najprawdopodobniej malarskie przedstawienie Chrystusa w Chwale, podobne do tego, które zachowało się w Debeira West (**SHINNIE 1978: 17, pl. 20b**). Jest również prawdopodobne, że pomiędzy pilastrami znajdowały się trzy nisze w ścianach absydy jak to było w zwyczajach we wczesnych bazylikach w regionie Faras ale w nich nie było pilastrów podobnych do tych z Bazyliki Aetiosa (Faras: Kościół Północny; Kościół Południowy; Adindan – Kościół Rzeczny; Debeira West).

Na kamiennej posadzce absydy zachowały się relikty synthrononu zbudowanego z cegły mułowej, który pierwotnie wypełniał całą absydę poza łukiem tęczyowym (**Fig. 8**). Składał się on z czterech koncentrycznych stopni zwieńczonych w części centralnej podwyższeniem romboidalnym w planie, zwanym tronem biskupim. (**Fig. 9**) Wysokość synthrononu wynosiła 0,85 m, a z tronem centralnym 1,25 m. Wypełniał on absydę do wysokości postumentu na którym były posadowione pilastry dekoracji absydy. Powierzchnia stopni synthrononu była pokryta tynkiem i pobiałą. Konstrukcja została zniszczona najsilniej przy licu ściany absydy w czasie gdy rozkuwano ją aby poszerzyć absydę. Również we frontonie

synthrononu są widoczne dwa zagłębienia symetrycznie ułożone bez wyraźnej ewidencji, jak gładź powierzchni, jej otynkowanie lub tynk przy bocznych ich krawędziach, że były wykonane intencjonalnie. Dlatego też interpretacja P. M. Gartkiewicza (**GARTKIEWICZ 1986: fig. 32**) sugerująca istnienie kolumn w tych zagłębieniach frontonu konstrukcji wydaje się być mało prawdopodobną tym bardziej, że tak zbudowany synthronon nie znajduje bezpośrednich analogii w kościołach nubijskich.

Górny stopień synthrononu – tron biskupi, został w pewnym momencie powiększony a jego fronton pokryty malowidłem przedstawiającym kielich z chlebkiem eucharystycznymi na tle pateny dekorowanej palmą (**MICHAŁOWSKI 1972: 103-105**). Malowidło to należy datować, na podstawie sekwencji architektonicznych zmian w Katedrze na połowę VII wieku i jest ono niewątpliwie najstarszym, dobrze udokumentowanym, fragmentem malowidła zachowanego w Faras, obecnie w kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie.

Bardzo kontrowersyjne jest datowanie synthrononu zbudowanego z cegły mułowej. K. Michałowski (**MICHAŁOWSKI 1967: 70-71**) interpretował go jako wyposażenie absydy Katedry Paulosa i konsekwentnie datował na rok 707. P. M. Gartkiewicz (**GARTKIEWICZ 1986: 252**) powiązał konstrukcję z Katedrą 2 (Katedra Aetiosa), ale datował również na początek VIII wieku. W. Godlewski (**GODLEWSKI 1992.3: 287**) wiązał powstanie synthrononu z pierwszą Katedrą ale raczej z drugą fazą jej funkcjonowania i datował na drugą połowę VII w. Obecnie w świetle przedstawionych argumentów wydaje się, że synthronon z cegły mułowej stanowił wyposażenie Katedry Aetiosa od początku jej istnienia i w trakcie jej funkcjonowania był jedynie podwyższony tron biskupi.

Ołtarz był niewątpliwie ułożony we wschodniej części nawy głównej, zapewne dokładnie w tym samym miejscu w którym znajdował się ołtarz w Katedrze Paulosa i nie jest wykluczone, że dolna skrytka pod ołtarzem mogła być częścią ołtarza Bazyliki Aetiosa (**Fig. 10**). Brak jest ewidencji balustrady ograniczającej prezbiterium, ale z pewnością zajmowało ono wschodnią część nawy głównej podobnie jak mało to miejsce w Kościele katedralnym w Dongoli (EC.I) i w Bazylice w Qasr Ibrim.

O oryginalnym wyglądzie i wyposażeniu pastoforiów niewiele możemy powiedzieć, ponieważ zostały one przebudowane w czasie rozbudowy Katedry za biskupa Paulosa. Jak się wydaje zachowało się oryginalne wejście do zakrystii południowej zwieńczone nadprożem i tympanonem z rybami (patrz dalej). Oba elementy architektoniczne zostały znalezione w trakcie odsłaniania Katedry w zasypie piaskowym koło wejścia i nie mamy wątpliwości, że pochodziły z jego konstrukcji. Problemem jest czy zostały one użyte w konstrukcji Katedry Paulosa czy też w Bazylice Aetiosa. Drugie rozwiązanie

jest bardziej prawdopodobne, ale wówczas nadproże byłoby spolium gdyż oryginalnie wieńczyło portal (GODLEWSKI 1986: fig. 4), natomiast tympanon z rybami (MICHAŁOWSKI 1967: 67, rysunek) mógłby być specjalnie wykonany w I połowie VII wieku i podobnie jak w kościele klasztorowym w Kasr el Wizz (SCANLON 1970: 33, fig. 3) mógł być zwieńczeniem wejścia do baptysterium. Sama dekoracja nie przesądza o funkcji pomieszczenia ale fakt, że zwyczajowo baptysteria w kościołach nubijskich były lokalizowane w sali w południowo-wschodnim narożniku budowli (GODLEWSKI 1979: 21-30) a kościół biskupi powinien posiadać baptysterium, raczej wystarczająco dobrze wiąże tympanon z ceremonią chrzcielnią. Nic więc nie stoi na przeszkodzie aby w sali południowo-wschodniej Bazyliki Aetiosa widzieć baptysterium. Basen chrzcielny z pewnością był zbudowany poniżej poziomu posadzki we wnętrzu sali jak w wielu wczesnych kościołach nubijskich (GODLEWSKI 1979: 39-45) i nie został odczyszczony.

Bazylika Aetiosa była więc średniej wielkości bazyliką pięcionawową z narteksem oraz trójdzielną częścią wschodnią. Brak klatki schodowej wskazuje, że bazylika nie miała empor, jej nawa główna była zapewne wyższa od bocznych i posiadała okna doświetlające jej wnętrze. Wnętrze bazyliki było dekorowane malowidłami oraz wyposażone w bogatą dekorację architektoniczną w absydzie i obudowie wejść. Nie jest wykluczone również istnienie fryzów poza absydą. Małe fragmenty takich fryzów, znalezione we wtórnych kontekstach, aby mogły być powiązane z Bazyliką Aetiosa wymagają bardziej szczegółowego opracowania. Bardzo istotne jest stwierdzenie istnienia dekoracji rzeźbionej i malowanej w jednym wnętrzu sakralnym ponieważ kładzie to kres różnym sugestiom o wyjątkowej w świecie chrześcijańskim sekwencji dekoracji kościołów nubijskich, gdzie jakoby wczesne kościoły miały jedynie oprawę rzeźbiarską a dopiero późniejsze założenia były wyposażone w malowidła (ADAMS 1965: 100).

Ostatnim zagadnieniem, które chciałbym poruszyć jest próba określenia miejsca Katedry Aetiosa w architekturze nubijskiej oraz inspiracji które doprowadziły do ukształtowania jej wnętrza. Ważnym współczynnikiem jest określona funkcja budowli. Bazylika pełniła rolę kościoła biskupiego i została zbudowana przez biskupa nowopowstałej diecezji. Choć do ostatnie stwierdzenie nie ma potwierdzenia w dokumentach pisanych to raczej wyraziście wynika z zarysowanego kontekstu historycznego. Dlatego też Katedra Aetiosa powinna być rozpatrywana w pierwszym rzędzie w kontekście innych wczesnych budowli nubijskich o podobnej funkcji. W naszym rozważaniu możemy więc brać pod uwagę dwa kościoły biskupie z Qasr Ibrim – Kościół Stary, najprawdopodobniej kościół biskupa Longinusa (GARTKIEWICZ 1982: 88, fig. 2; GODLEWSKI 1998) oraz Bazylikę

(FRIEND 1965; GARTKIEWICZ 1982); z Dongoli – Kościół o Kamiennej Posadzce (EC.I) (GODLEWSKI 1990: 519-523) oraz z Soba – Kościół A.2 (WELSBY, DANIELS 1990), który potencjalnie mógł być Katedrą biskupa Nobadii Longinusa w trakcie jego pobytu w Ałodi około 580 r. Ze względu na stan zachowania najbardziej istotnymi są dwie budowle EC. I z Dongoli i Bazylika z Qasr Ibrim, które są również bardzo bliskie chronologicznie Katedrze Aetiosa. Pomijając wymiary tych trzech założeń – Katedra Aetiosa jest najmniejszą – możemy powiedzieć, że wszystkie trzy reprezentują ten sam typ pięcionawowej bazyliki kolumnowej z nawą główną znacznie szerszą od bocznych, mają podobne wyposażenie liturgiczne – synthronon w absydzie, sanktuarium we wschodniej części nawy głównej, baptysterium w południowo-wschodniej części założenia. Różnice natomiast są widoczne w konstrukcji – wczesna katedra dongolańska jest wykonana w cegle czerwonej, zaś bazylika w Qasr Ibrim i Katedra Aetiosa są zbudowane z ciosów piaskowcowych; podpory we wszystkich założeniach były wykonane z granitu. W Faras możemy jedynie domyślać się, że detal architektoniczny Katedry Paulosa pochodzi z Bazyliki Aetiosa. Kapitele z różowego granitu w Dongoli są jednak wcześniejsze od kapiteli z Qasr Ibrim i Faras i mają odmienną tektonikę dekoracji.

Choć w planimetrii Katedra Aetiosa jest najbliższa Katedrze dongolańskiej (EC. I) to miała ona również wiele cech lokalnych, co jest widoczne przede wszystkim w dekoracji absydy, która w obecnym stadium naszej znajomości architektury nubijskiej jest wyjątkowa. Co prawda P. M. Gartkiewicz (GARTKIEWICZ 1986: 252) widział możliwość rekonstrukcji analogicznej dekoracji absydy w Kościele Starym w Qasr Ibrim ale stan udokumentowania fryzu z Qasr Ibrim jest niedostateczny. Dlatego jedynym odniesieniem dla wystroju absydy faraskiej są kościoły z Tebaidy; Deir el Abiad i Deir el Ahmar w Sohag, Dendera (MONNERET DE VILLARD 1925) i Kościół przed pylonem w Luksorze (GROSSMANN 1973). Związek warsztatów kamieniarskich, o długiej tradycji, w Faras z południowym Egiptem jest ewidentny i dobrze udokumentowany (GODLEWSKI 1986).

Na koniec należy podkreślić lokalny, faraski wpływ na ostateczny kształt Katedry Aetiosa widoczny również w planimetrii wczesnej bazyliki trójnawowej z narteksem w Qasr el Wizz (SCANLON 1970) (Fig. 11) oraz w wyrobach faraskich warsztatów kamieniarskich (GODLEWSKI 1986). Tak więc jest wielce prawdopodobne, że nowo mianowany biskup Pachoras wybrał rzemieślników z tego osiedla do realizacji swego biskupiego kościoła i dlatego elementy techniczne i rzeźbiarskie są odmienne od katedralnej budowli w Dongoli, i znacznie bliższe Katedrze w Qasr Ibrim.

THE BEGINNINGS OF THE BISHOPRIC OF PACHORAS. THE AETIOS CATHEDRAL

SUMMARY

The Bishopric of Pachoras was established in the late 20s of the 7th century most probably by the metropolitan bishop of Dongola, after the incorporation of Nobadia by the Kingdom of Makuria. The first bishop of Pachoras Aetios, according to the list of bishops from the baptistery of the Paulos Cathedral, was most probably the founder of the new church at Pachoras, which was identified by K. Michałowski as the First Cathedral, by P.M. Gartkiewicz as the Second Cathedral and now is proposed as the Aetios Cathedral.

The Church of Aetios was a medium size five-aisled basilica with a narthex and a tripartite eastern end. The absence of a staircase would suggest that there were no emporas. A mudbrick synthronon filled the apse and the framing of the entrances.

The Aetios Cathedral is similar in the plan and the liturgical equipment to the early Dongolan cathedral (EC.1) and the basilica in Qasr Ibrim.

Literatura

- KuGN* – E. Dinkler ed., *Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit*, Recklinghausen.
- LAAA* – *Annals of Archaeology and Anthropology*, Liverpool.
- Nubia Christiana* – S. Jakobielski ed., *Nubia Christiana I*, Warsaw 1982.
- Nubia. Recentes recherches* – K. Michałowski ed., *Nubia. Recentes recherches. Actes du colloque international au Musée National de Varsovie 19-22 Juin 1972*, Varsovie 1975.
- Nubian Studies* – J. M. Plumley ed., *Nubian Studies. Proceedings of the Symposium for Nubian Studies. Selwyn College Cambridge 1978*, Warminster 1982.
- Nubische Studien* – M. Krause ed., *Nubische Studien. Tagungsakten der 5. internationalen Konferenz der International Society for Nubian Studies, Heidelberg, 22.-25. September 1982*; Mainz am Rhein, 1986.
- PAM* – M. Gawlikowski, A. Daszewski eds., *Polish Archaeology in the Mediterranean*, Warsaw.
- ADAMS W. Y.
1965 *Architectural Evolution of the Nubian Church, 500-1400 AD*, JARCE 4, p. 87-139.
- ALTHEIM – STIEHL R.
1992 *The sasanian Egypt – some evidence of historical interest*, BSAC 32, p. 87-96.
- FREND W.H.C.
1969 *The Qasr Ibrim Expedition (December 1963 - February 1964)*, in: Akten des VII. Internationale Kongressus für Christliche Archäologie, Berlin, p. 531-538.
- GARTKIEWICZ P. M.
1980 *New Outline of the History of Nubian Church Architecture*, BABESCH 55, p. 137-160.
1982.1 *Remarks on the Cathedral at Qasr Ibrim*, in: Nubian Studies, p. 87-94.
1982.2 *An Introduction to the History of Nubian Church Architecture*, in: Nubia Christiana, p. 43-105.
1986 *Cathedral in Faras in the light of an architectural re-analysis*, in: Nubische Studien, p. 245-268.
1990 *The Cathedral in Old Dongola and its Antecedents*. Warsaw.
- GODLEWSKI W.
1979 *Faras VI. Les baptisteres nubiens*, Warsaw.
1990 *The Cruciform Church Site in Old Dongola: Sequence of Buildings from Sixth to Eighteenth Century*, Nubica 1-2.

- 1992.1 *Some Remarks on the Faras Cathedral and its Painting*, JCS 2, p. 99-116.
 1992.2 *La frise de l'abside de la Première Cathédrale de Pachoras (Faras)*, in: *Orbis Aethiopicus*, ed. P. Scholz et al., Albstadt, p. 327-356.
 1992.3 *The Early Period of Nubian Art. Middle of 6th–Beginning of 9th Centuries*, *Etudes Nubiennes* 1, p. 277-305.
 1995.1 *The Bishopric of Pachoras in the 13th and 14th Centuries*, *Divitae Aegypti*, ed. Cacia Fluck et al., p. 113-118.
 1995.2 *The Paulos Cathedral in Faras (Pachoras) and the Question of Byzantine Influences*, in: *Byzantine East, Latin West. Art-historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, ed. Doula Mouriki et al., Princeton, p. 235-246.
 1998 *The Role of Dongolese Milieu in the Nubian Church Architecture*, *Qemelia*, p. 127-141.
 1998 *The Rise of Makuria* (w druku).
- GROSSMANN P.
 1971 *Zur Datierung der frühen Kirchenanlagen aus Faras*, *Byzantinische Zeitschrift* 64, p. 330-350.
 1973 *Eine vergessene frühchristliche Kirche beim Luxor-Tempel*, *MDAIK* 29, p. 167.
 1982 *Mittelalterliche Langhauskuppelkirchen und verwandte Typen in Oberägypten. Eine Studie zum mittelalterlichen Kirchenbau in Ägypten*, Glückstadt.
 1990 *Typologische Probleme der nubischen Vierstutzenbauten*, *Coptic Studies*, p. 151-159.
 1991 *Architectural Elements of Churches: Return Aisle*, in: *The Coptic Encyclopedia*, ed. Aziz S. Atiya, New York, vol.1, p. 218-219.
- IWASZKIEWICZ B.
 1974 *La frise de l'abside de la première Cathédrale de Faras*, *Orientalia Christiana Periodica* 40, II, p. 377-406.
- JAKOBIELSKI S.
 1972 *Faras III. A History of the Bishopric of Pachoras on the Basis of Coptic Inscriptions*, Warsaw.
- KARKOWSKI J.
 1981 *Faras V. The Pharaonic Inscriptions from Faras*, Warsaw.
 1986 *A Few Remarks on Stone used in Christian Constructions at Faras*, in: *Nubische Studien*, p. 311-318.
- KUBIŃSKA J.
 1974 *Faras IV. Inscriptions grecques chrétiennes*, Warsaw.
- MACCOULL L.S.B.
 1991 *Coptic Egypt during the Persian Occupation, the Papyrological Evidence*, in: *The Oxyrhynchus Papyrus*, J. R. Rea ed., vol. LVIII, London, p. 116-118.
- MICHAŁOWSKI K.
 1962.1 *Faras. Fouilles Polonaises 1961*, Warsaw.
 1962.2 *Polish Excavations at Faras, 1961*, *Kush* 10, p. 220-244.
 1963 *Polish Excavations at Faras, Second Season 1961-1962*, *Kush* 11, p. 233-256.
 1964 *Polish Excavations at Faras, 1962-1963*, *Kush* 12, p. 195-207.
 1965.1 *Polish Excavations at Faras, Fourth Season 1963-1964*, *Kush* 13, p. 177-189.
 1965.2 *Faras. Fouilles Polonaises 1962-1963*, Warsowie.
 1966 *Faras – Centre artistique de la Nubie Chrétienne*, Leiden.
 1967 *Faras. Die Kathedrale aus dem Wüstensand*, Zurich, Köln.
 1972 *Faras. Wall Paintings in the Collection of the National Museum in Warsaw*, Warsaw.
- MONNERET DE VILLARD U.
 1925 *Le couvents près de Sohag*, Milan.
 1941 *Le fortezze cristiane della Nubia*, in: *Miscellanea Gregoriana*, Città del Vaticano, p. 135-143.
- PLUMLEY J. M.
 1970 *Some Examples of Christian Nubian Art from the Excavations at Qasr Ibrim*, *KuGN*, p. 129-140.
 1971 *The Stele of Marianos Bishop of Faras*, *Bulletin du Musée National de Varsovie* 11, fasc. 4, p. 77-84.
- SCANLON G.
 1970 *Excavations at Kasr el Wizz; A Preliminary Report I*, *JEA* 56, p. 29-57.
 1972 *Excavations at Kasr el Wizz; A Preliminary Report II*, *JEA* 58, p. 7-42.
- SHINNIE P. L. & SHINNIE M.
 1978 *Debeira West. A Mediaeval Nubian Town*, Warminster.
- WELSBY D.A. & DANIELS C. M.
 1991 *Soba. Archaeological Research at a medieval Capital on the Blue Nile*, London.

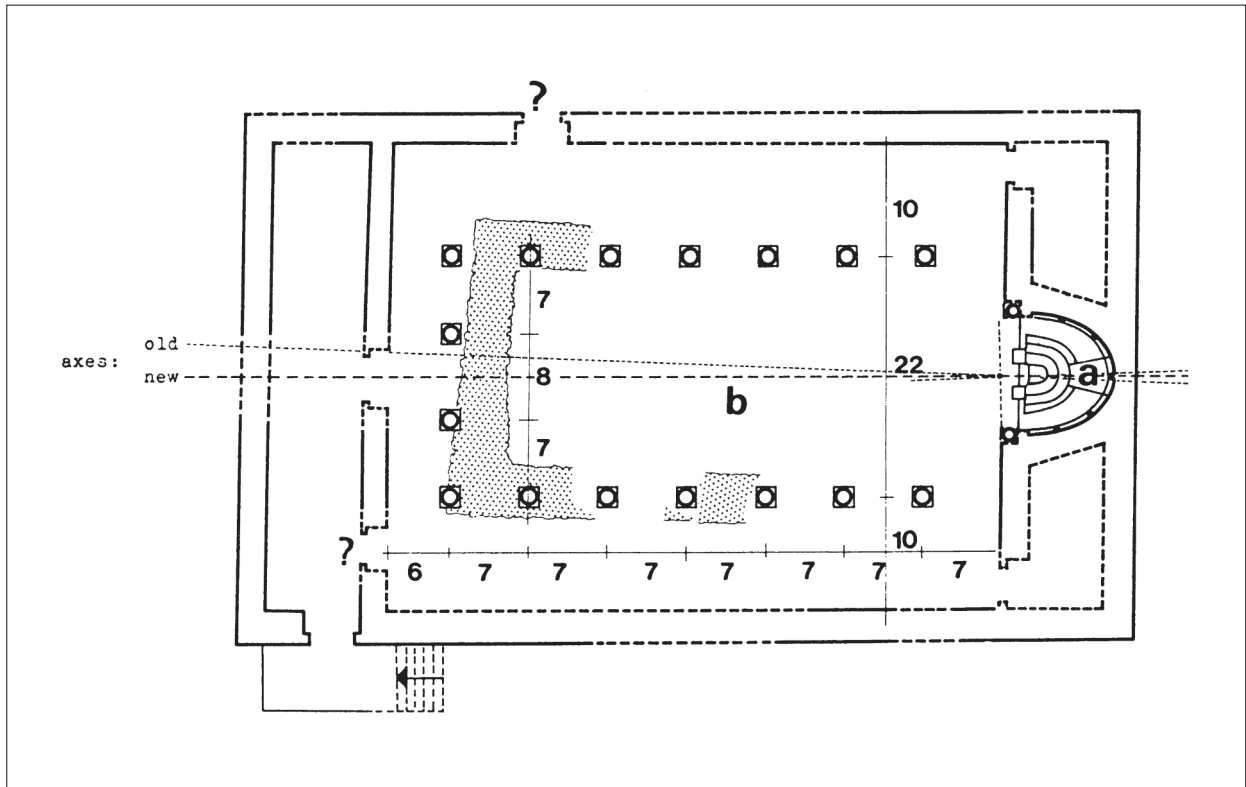

Fig. 1. Katedra nr 2 (Katedra Aetiosa) (wg P.M. GARTKIEWICZA 1981.1, fig. 4.2).

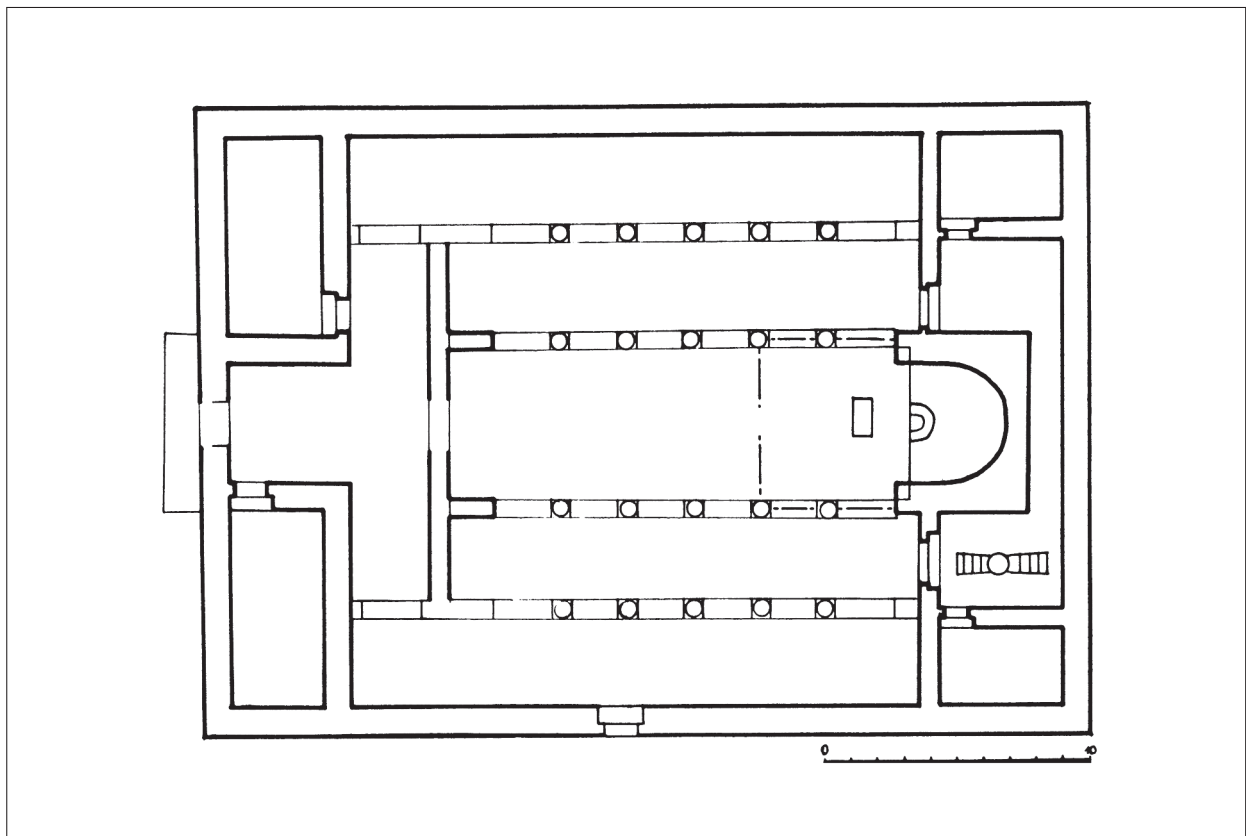

Fig. 2. Kościół o Kamiennej Posadzce w Dongoli (EC.I); Katedra. (wg W. GODLEWSKI 1990, fig. 5).

PLANSZA 14

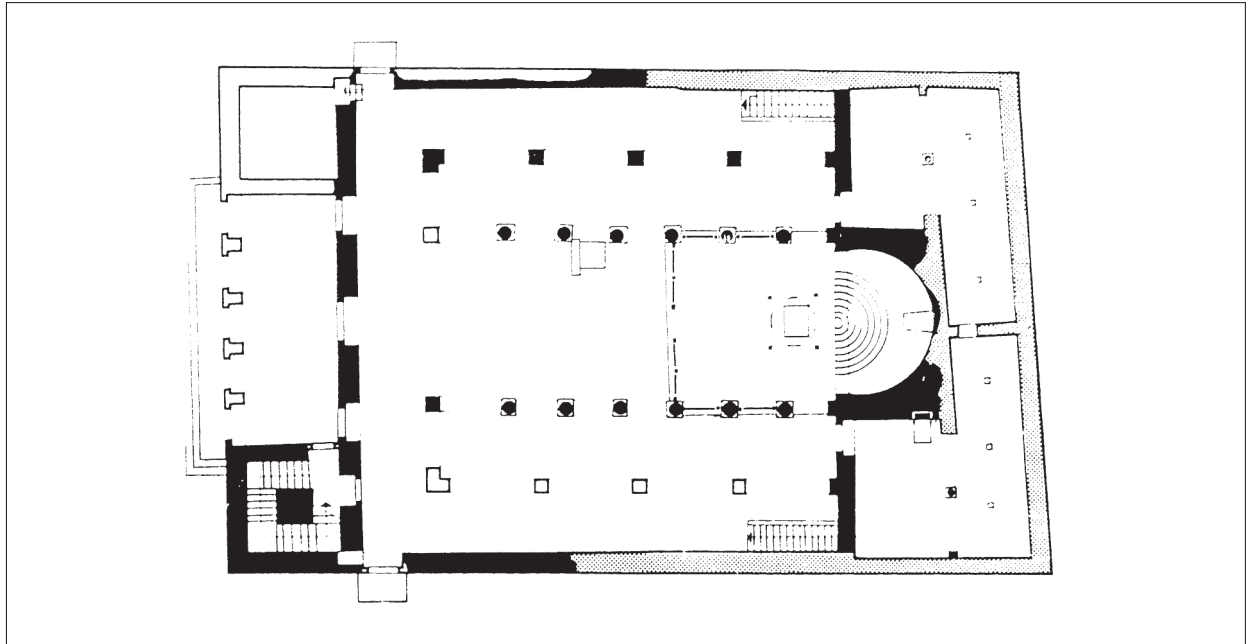

Fig. 3. Bazylika z Qasr Ibrim. Katedra (wg P. M. GARTKIEWICZA 1981.1, fig.7.1b).

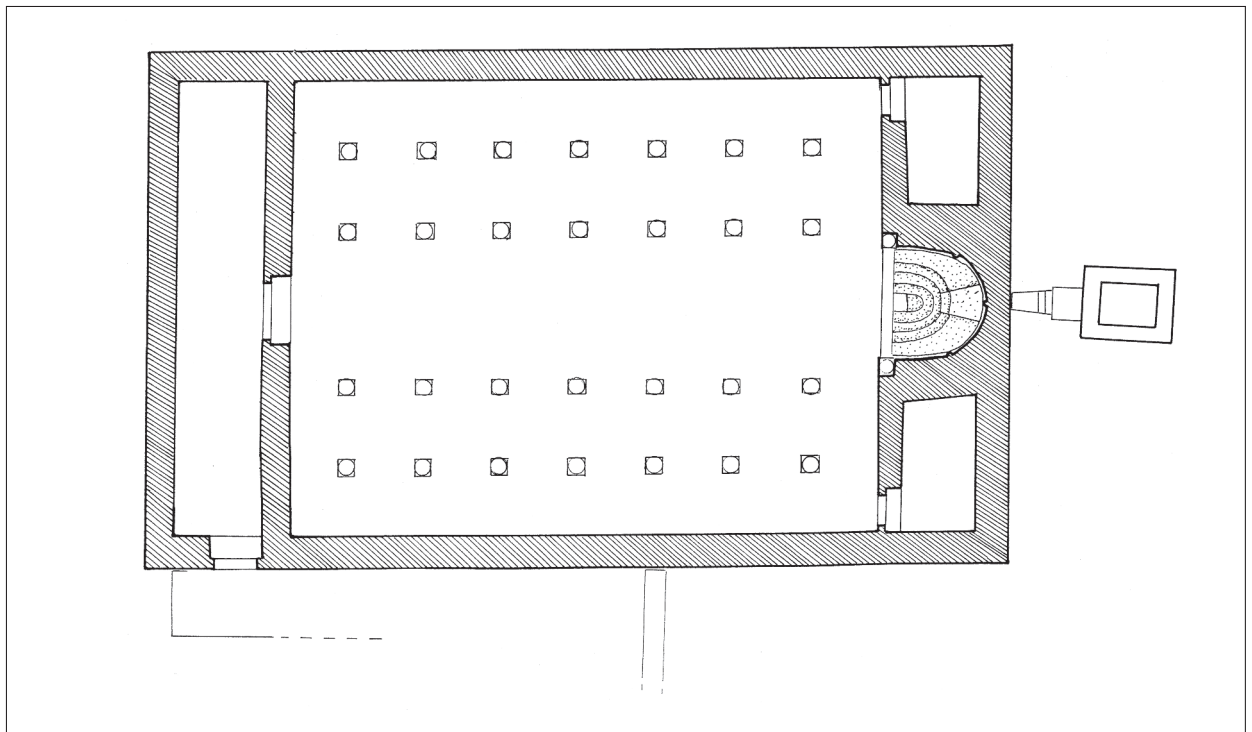

Fig. 4. Katedra Aetiosa z Pachoras, W. Godlewski, 1998.

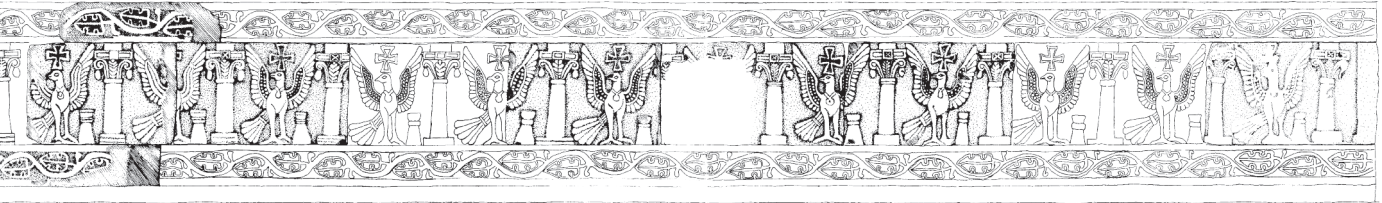

Fig. 7. Rekonstrukcja fryzu z absydy Katedry Aetiosa; W. Godlewski.

Fig. 5. Absyda Katedry Aetiosa, część centralna (arch. ZAŚ PAN).

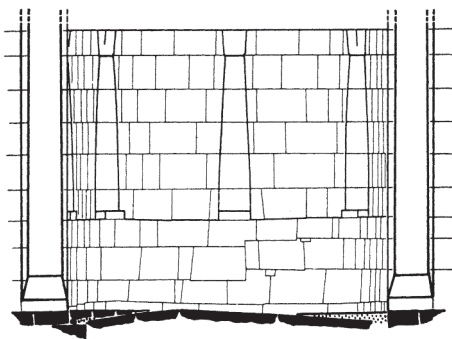
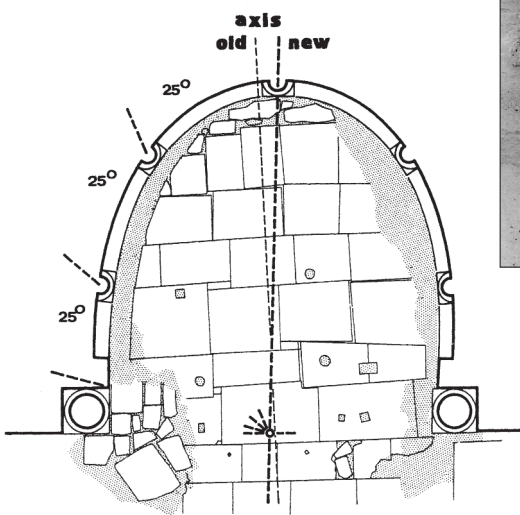

Fig. 6. Absyda Katedry Aetiosa (rekonstrukcja P. M. GARTKIEWICZA 1986, fig. 28).

PLANSZA 16

Fig. 8. Synthronon Katedry Aetiosa, stan zachowania (arch. ZAŚ PAN).

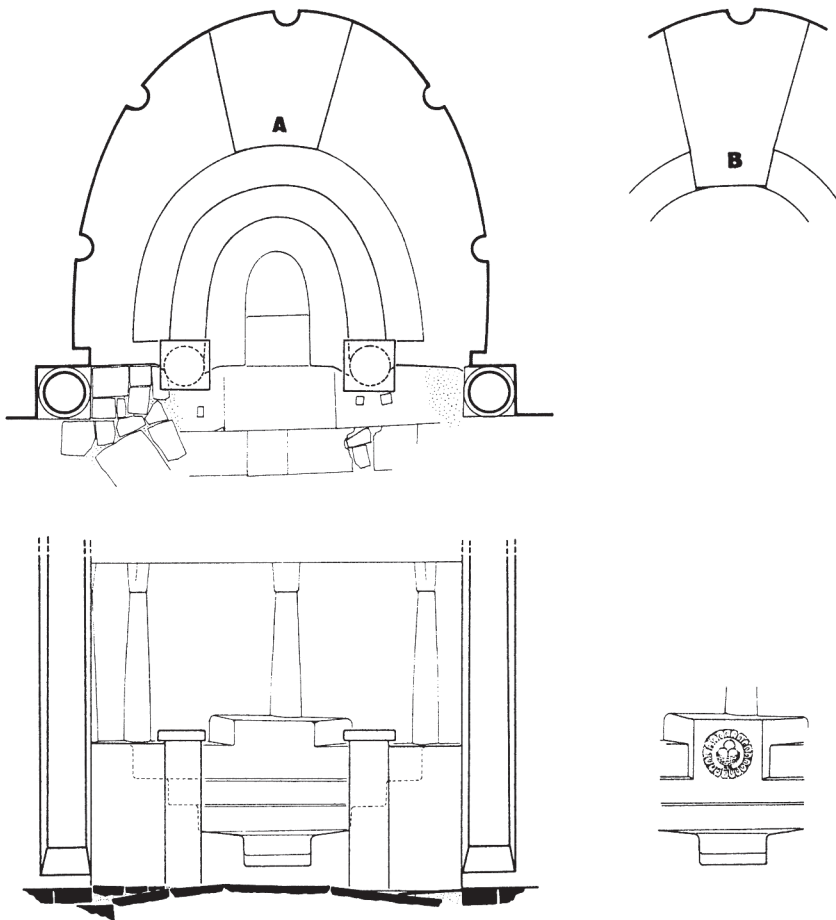

Fig. 9. Synthronon (rekonstrukcja P.M.GARTKIEWICZA 1986, fig. 32).

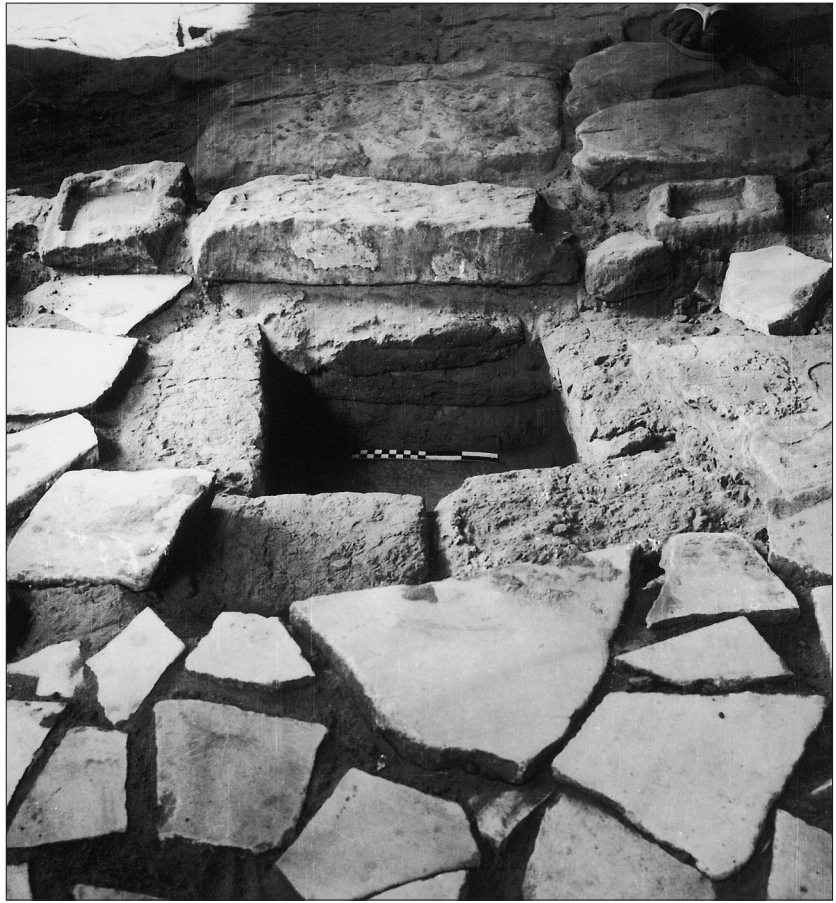

Fig. 10. Skrytka pod ołtarzem, relikwiarz ? (arch. ZAŚ PAN).

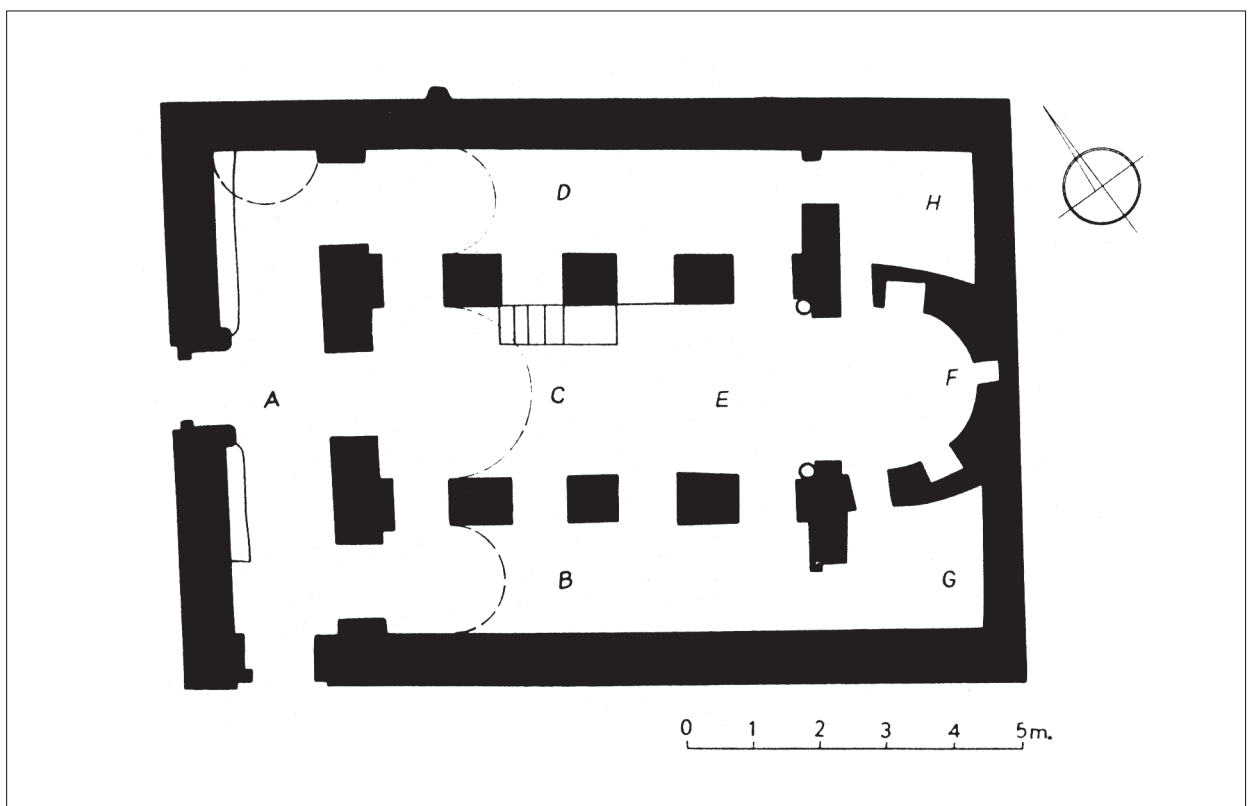

Fig. 11. Bazylika z klasztoru Pachoras w Qasr el Wizz (wg SCANLON 1970, fig.1).